

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ**Müasir Azərbaycan və türk dilində məsdər
şəkilçisi funksional şəkilçi kimi****Pərvin Qəribova***fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant,
Bakı Dövlət Universiteti***E-mail:** pervin_garibova@mail.ru**Rəyçilər:** filol.ü.f.d., dos. Q.N. Süleymanova,
filol.ü.f.d., dos. F.N. Abdurəhmanova**Açar sözlər:** türkologiya, dilçilik, məsdər, funksional şəkilçi**Ключевые слова:** тюркология, языковедение, инфинитив, функциональный суффикс**Key words:** turkology, linguistics, infinitive, functional suffix

Türkoloji dilçilikdə məsdərlərlə bağlı mübahisələrin olması danılmazdır. Fikrimizcə, bunun əsas səbəblərindən biri feilin bu funksional formasının türk dillərində tam formalaşmamasıdır. Müasir türk dillərində feilin bu funksional forması fərqli şəkilçilərlə meydana çıxır ki, bu da onun ümumtürk səciyyəsinə inkar edir və məsdəri pratürk səviyyəsində bərpa etməyə imkan vermir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bizə məlum olan qədim türk yazılı abidələrinin dilində məsdər feilin funksional forması kimi müşahidə olunmur. A. Ata Orxon abidələrinin dilində feili sifətlər və feili bağlamalardan bəhs etsə də, məsdər haqqında heç bir məlumat vermir (12, 130-134). Görkəmli türkoloq alim A.N. Kononov VII-IX əsrlərdə run əlifbası ilə yazılmış abidələrin dilində *-mak* şəkilçisi ilə formalaşan hərəkət adlarının olmadığını söyləyir (18, 73). N. Xudiyev də qədim türk yazılı abidələrinin dilində feilin funksional formalarından feili sifət və feili bağlamaların işləndiyini göstərir (2, 129-133). Ə. Şükürlü run və uyğur əlifbası ilə yazılmış qədim türk yazılı abidələrinin dilində feilin təsriflənməyən formalarından feili sifət və feili bağlamaların işləndiyini göstərir və həmin formaları "zaman və şəxsə görə dəyişməyən feil formaları" adı altında nəzərdən keçirir (10, 133-141).

Bu tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Ə. Rəcəbli abidələrin dilində feilin funksional formalarının dörd olduğunu (məsdər, hərəkət adları, feili sifət və feili bağlama) yazır. Onun fikrincə, qədim türk yazısı abidələrinin dilində məsdər feil əsaslarına *-mak*, *-mək* şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlir: *tartışmak* "dartışmaq", *konuşmak* "qonuşmaq, yerləşmək". Müəllif qeyd edir ki, müasir türk dillərində olduğu kimi, qədim türk yazısı abidələrinin dilində də məsdər feil üçün səciyyəvi əlamət olan zaman, şəxs və kəmiyyət anlayışları ifadə etmir, yalnız hərəkət bildirir, daha doğrusu, hərəkəti adlandırır, hərəkətin adını bildirir (6, 586).

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə. Rəcəblinin nümunə kimi göstərdiyi sözlər

III Orxon abidəsindəndir və həmin abidə güclü aşınmaya məruz qaldığından (7, 431-447) həmin sözlərin işləndiyi kontekst əsasında onların mənasını müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Bu mənada həmin sözlərin məsdər olub-olmadığını qəti şəkildə söyləmək çətindir. Görünür, elə buna görə Ə. Rəcəbli "Göytürk dilinin morfologiyası" adlı əsərində məsdərlərdən bəhs

etmir, yalnız hərəkət adlarından danışır (5, 429-432). Türk dilçiliyində bütün tədqiqatçıların, Azərbaycan dilçiliyində isə ayrı-ayrı alimlərin məsdər şəkilçisi kimi qiymətləndirdiyi *-ma*, *-mə* (*-me*) morfemini də Ə.Rəcəbli hərəkət adları əmələ gətirən şəkilçi kimi təqdim edir. O, *-ma*, *-mə* şəkilçisi ilə əlaqədar yazır: “Qədim türk yazısı abidələrinin dilində bu hərəkət adı düzəldən şəkilçi qeyri-məhsuldar işlənir. Göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin mətnlərində bu şəkilçi bir neçə hərəkət adı əmələ gətirir: *yel* “əsmək” – *yelmä* (T 34) “yel kimi əsmə”, “sürətlə getmə”; *təg* “dəymək, hücum etmək” – *təgmə* (Y 10) “döyüş”.

Məlumdur ki, türk dillərində hərəkət adlarını bəzən substantivləşmiş feillər də adlandırırırlar. Hərəkət adı bildirən *yelmä* sözü də qədim türk yazısı abidələrinin dilində substantivləşmiş şəkildə işlənir və “mobil, cəld hərəkət edən atlı kəşfiyyat dəstəsi” mənasını verir: *Yelmä karağū edgūti urğūl, basıtma, - timis* (T 26) “Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşı təşkil et, qəfil basqının qarşısını al, - demiş”. Nümunədən də görüldüyü kimi, *-mə* şəkilçisi sonra gələn *karağū* sözündəki *-ğū* hərəkət adı düzəldən şəkilçi ilə eyni sözdüzəltmə vəzifəsi daşıyır” (6, 588).

Qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində “əsmək” mənasında *yel-* sözü işlənməmişdir. Ə.Rəcəbli belə bir feilin mövcudluğunu etimoloji təhlil nəticəsində fərz edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, etimologiya və morfologiya dilçiliyin başqa-başqa sahələridir və morfologiyada etimologiyanın tədqiqat üsullarından istifadə olunması yolverilməzdir. Buna görə də *yelmä* sözündə *-mə* hərəkət adı şəkilçisinin, yaxud məsdər şəkilçisinin olması fikrini sübut olunmuş hesab etmək olmaz. *Təgmə* sözünün tərkibində *-mə* şəkilçisinin işlənməsinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, bu sözün işləndiyi kontekst həmin sözün “döyüş” mənasında olduğunu təsbit etməyə imkan vermir. Ə.Rəcəblinin *bir təgmə* “bir döyüşdə” kimi oxuduğu (8,40-41) birləşməni görkəmli türk alimi H.N.Orkun *bertigimə* “verdiyimdə” kimi oxuyur (15,590-591).

F.R.Zeynalov yazır ki, türk dillərində məsdərlər feilin qeyri-müəyyən şəklinin adıdır. Bu qəbildən olan feil formalarının zamanı və şəxsi olmur. Onlar feilin adını bildirməyə xidmət edir. Məhz elə ad bildirmək xüsusiyyətinə malik olduqları üçündür ki, onlar adlara xas əlamətlər kəsb edir, hallanır və mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir (11, 250). V.D.Araikin də türk dillərində məsdərlərin məhdud dairədə yayıldığını, müasir və qədim türk dillərinin heç də hamısında müşahidə olunmadığını qeyd edir (16, 483). Məsdərlərin bu xüsusiyyətini nəzərə alan görkəmli türkoloq N.K.Dmitriyev qeyd edir ki, məsdər türk dillərində sonralar meydana çıxmışdır və onu pratürk səviyyəsində bərpa etmək olmaz (17, 170). O, fikirlərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir: “Belə bir təəssürat yaranır ki, türk canlı danışıq dilləri bütövlükdə, belə deyək ki, məsdərsiz ötüşə biliblər və onlarda məsdərin inkişafı kənardan olan güclü ədəbi dilin – məsdər formasına malik ərəb dilinin, müasir dövrdə isə əhəmiyyətli qrammatik və leksik rol oynayan infinitivə malik rus dilinin – təsirinə borcludur” (3, 170).

A.M.Şerbak da türk dillərində məsdər kateqoriyasının zəif inkişaf etdiyini göstərir. Bu münasibətlə o yazır ki, müasir türk dillərinin materiallarının diqqətli təhlili yalnız onların bəzilərində məsdərə oxşayan formaları ortaya çıxarmağa imkan verir. Belə ki, türk dilində *-mak* ilə düzələn substantivləşmiş hərəkət adı heç bir şəkilçi qəbul etmədən feillərlə birləşirsə, hind-avropa məsdərinə yaxındır. Altay, başqırd, tatar və digər dillərdə *-ır*, *-ur*, *-ar* şəkilçisi ilə düzələn hərəkət adlarının yönlük hal şəkilçisi ilə birlikdə yaratdığı formada da məsdərə yaxınlaşma meyili aydın hiss olunur. Bütün bunlar göstərir ki, türk infinitivi relikt əlamətlərinə malik deyil, o, hərəkət adları əsasında formalaşmış inkişaf edən bir kateqoriyadır (19, 16).

Türk dillərində məsdər kateqoriyasının zəif inkişaf etməsini bu dillərin öz tipini dəyişməsi,

yəni aktiv dil tipindən nominativ dil tipinə keçməsi ilə bağlı olduğunu söyləyən M.Qıpçaq yazır: “Məlumdur ki, müasir türk dillərinin quruluşu baxımından bu dillərdə sözün əsl mənasında məsdərdən danışmaq mümkün deyil. Feilin bu formasını əmələ gətirmək üçün ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif şəkilçilərdən istifadə olunur. Lakin demək lazımdır ki, həmin şəkilçilərin köməyi ilə meydana çıxan formalar məsdər deyil, hərəkət adlarıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində məsdərin heç izi də görünmür. Buna görə də N.K.Dmitriyev müasir türk dillərində məsdərin bir qrammatik kateqoriya kimi müəyyənləşdirilməsinə çox ehtiyatla yanaşırdı. Məsdərlərin hərəkət adları ilə bağlılığını göstərən faktlardan biri də odur ki, hər hansı bir türk dilində hərəkət adlarından biri məsdər kimi qəbul olunur. Nəzərə alanda ki, türk dillərində hərəkət adlarını əmələ gətirən 30-40 şəkilçi var və bu şəkilçilər ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif işlənmə tezliyinə malikdir, hind-avropa dilçiliyindəki “infinitiv” anlayışının türk dillərinə tətbiq olunmasının nə dərəcədə çətin olduğu tamamilə aydınlaşmış olur” (4, 101).

Bunun əksinə olaraq, B.Xəlilov məsdər şəkilçisini qədim şəkilçi hesab edir: “Doğru fikir odur ki, $-maq^2$ şəkilçisinin özü tarixən mövcud olmuş qədim şəkilçidir. Elə buna görə də müasir dilimizdə feildən isim əmələ gətirən $-ma^2$ şəkilçisinin $-maq^2$ -dən yaranmasını misallar da təsdiq edir” (1,250-251). Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, $-ma$, $-mə$ ($-me$) şəkilçisinin $-maq$ ($-mak$), $-mək$ ($-mek$) şəkilçisindən əmələ gəlməsi haqqındakı fikir yalnız fərziyyədir. Başqa sözlə desək, türkoloji dilçilikdə $-maq$ ($-mak$), $-mək$ ($-mek$) şəkilçisinin $-ma$, $-mə$ ($-me$) şəkilçisi ilə $-q$ ($-k$) şəkilçisinin fuziya yolu ilə birləşməsindən yaranması fikri də müdafiə olunur. Buna görə də, yalnız bir fərziyyəyə əsaslanaraq $-maq$ ($-mak$), $-mək$ ($-mek$) şəkilçisinin qədimliyi barəsində hökm vermək olmaz.

Müasir türk dillərində müxtəlif məsdər şəkilçilərindən istifadə olunsa da, bu morfemlər arasında $-maq$ ($-mak$), $-mək$, ($-mek$) şəkilçiləri daha geniş yayılıb. Belə ki, bu morfemə $-maq$, $-mək$ şəklində Azərbaycan dilində, $-mak$, $-mek$ şəklində türk və türkmən dillərində, $-maa$, $-məə$ şəklində qaçqaz dilində rast gəlirik. Bundan əlavə, özbək dilində $-mak$, uйğur dilində isə $-mak$, $-mek$ şəkilçiləri məsdər funksiyası daşıyır. Lakin oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq, özbək dilindəki $-mok$ məsdər şəkilçisi bir o qədər də fəal deyil. F.R.Zeynalov bu münasibətlə yazır ki, özbək dilində ilk dövrlərdə $-mak$ şəkilçisi çox məhsuldar olmuş, indi isə öz fəallığını itirmişdir. Özbək dilçilik ədəbiyyatında bu formalar hərəkət adı hesab edilir: *bermok*, *ukimok*, *keltirmok*, *qapirmok*, *urqanmok* və s. (11, 251). Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, özbək dilində məsdərlər $-u$, $-uv$ şəkilçiləri ilə də əmələ gəlir: *beruv*, *işlov*, *yozuv*, *ukuv* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni uйğur dilində də məsdərlər $-maq$, $-mək$ şəkilçisi ilə yanaşı, $-ğu$, $-ku$, $-qu$, $-kü$ şəkilçiləri ilə də düzəlir: *kətmək*, *kaçmaq*, *yatmaq*, *tikmək*, *yazmaq*, *uxlimək*, *alqu*, *eytku*, *kətkü*, *barğu* və s.

$-maq$ ($-mək$) şəkilçisinin mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn, N.A.Baskakov $-maq$ ($-mək$) şəkilçisinin $-man$ ($-mən$) morfemindən, A.N.Kononov $-ma$ ($-mə$) şəkilçisi ilə $-qa$, $-ğa$ şəkilçisinin fuziya yolu ilə birləşməsindən, Q.Ramstedt $-m$ və $-aq$ ($-ək$) şəkilçilərinin birləşməsindən əmələ gəlməsi fikrini irəli sürürlər. Bu mülahizələr içərisində B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyevanın fikri daha əsaslandırılmış hesab oluna bilər. Onların fikrincə,

$-maq^2$ şəkilçisi feillərdən isim əmələ gətirən $-ma^2$ morfemi ilə qədim istiqamət halının şəkilçisi $-k$, $-q$ morfeminin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir (9, 238).

Müasir türk dilçiliyində $-mak$, $-mek$ şəkilçisinin ilkin olması, $-ma$, $-me$ şəkilçisinin $-k$ ünsürünün düşməsi nəticəsində $-mak$, $-mek$ şəkilçisindən törəməsi fikri müdafiə olunur.

Məsələn, T.Banquoğlu, Z.Korkmaz kimi alimlər *-ma*, *-me* şəkilçisinin *-mak*, *-mek* şəkilçisindən sonrakı *-k* ünsürünün düşməsi nəticəsində əmələ gəldiyini göstərir (13, 421; 14, 171).

Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, *-maq* (*-mək*), eləcə də *-ma* (*-mə*) şəkilçisi feilin zaman, şəxs və kəmiyyət ifadə etməyən və bir sıra xüsusiyyətlərinə görə isimlərə yaxınlaşan formasını əmələ gətirən funksional şəkilçidir.

Məqalənin aktuallığı. Türkoloji dilçilikdə məsdərlərlə bağlı elmi mübahisələr həmişə olmuşdur və alimlərin bu məsələyə münasibəti də fərqlidir. Məqalədə bu məsələyə toxunulması da onun aktuallığından irəli gəlir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə müasir Azərbaycan və türk dilində məsdər şəkilçisi ilə bağlı bir sıra alimlərin elmi araşdırmalarına istinad edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II hissə, Bakı: Adiloğlu, 2003.
2. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı: Elm və təhsil, 2015.
3. Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri. Bakı: Təhsil, 2007.
4. Qırçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2000.
5. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002.
6. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I hissə. Bakı: Nurlan, 2006.
7. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, I cild. Göytürk yazısı abidələri, I hissə. Bakı: Nurlan, 2009.
8. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, II cild. Göytürk yazısı abidələri. II hissə. Bakı: Nurlan, 2009.
9. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002.
10. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993.
11. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə (Fonetika, leksika, morfolojiya). Bakı: MBM, 2008.
12. Ata A. Orhun Türkçesi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2011.
13. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
14. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şəkil Bilgisi, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
15. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987.
16. Аракин В.Д. Инфинитив // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология, М.: Наука, 1988.
17. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1948.
18. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Ленинград: Наука, 1980.
19. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). Ленинград: Наука, 1977. П. Гарибова

Суффикс инфинитива в Азербайджанском и турецком языках в качестве функциональных суффиксов

Резюме

Тема инфинитива является дискуссионной в тюркологическом языковедении. Время от времени авторами были предприняты попытки высказывания и обоснования некоторых суждений по поводу данной формы глагола, и она была разъяснена разными способами: как наименование инфинитивного действия, как субстантивированный глагол, как неопределенное наименование глагола. Данные вопросы были детально рассмотрены в статье, и автором был обоснован вывод о том, что суффикс инфинитива является функциональным суффиксом.

P. Garibova

Infinitive suffix in the Azerbaijani and Turkish languages as functional suffixes

Summary

The subject of an infinitive is debatable in turkology linguistics. From time to time authors made attempts of a statement and justification of some judgments concerning this form of a verb, and it was explained in the different ways: as name of infinitive action, as substantiated verb, as uncertain name of a verb. The matters were in details considered in article, and the valid conclusion that the suffix of an infinitive is a functional suffix was the author.

Redaksiyaya daxil olub: 14.05.2019